

ВОЈИН НЕДЕЉКОВИЋ
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет)

НАТПИСИ ПОЗНОАНТИЧКОГ НИША КАО ПРЕДМЕТ ВУЛГАРНОЛАТИНСКИХ СТУДИЈА *

Аутор налази и тумачи језичке вулгаризме у латинским натписима римског Ниша и осталом епиграфском материјалу који сачињава четврту свеску IMS.

Кључне речи: вулгарни латински, римски надгробни натписи, дивља књижевност.

The author reviews and discusses instances of substandard Latin usage that are found in the inscriptions of Naissus and other epigraphs contained in Vol. 4 of the *Inscriptions de la Mésie Supérieure*.

Keywords: Latin Vulgarisms, Roman Epitaphs, Subliterature.

О општем значају епиграфског материјала за изучавање класичне старине не треба трошити речи. Додуше, рад са њим и на њему релативно је стран једном незанемарљивом броју стручњака у релевантним дисциплинама; но, на терену којим ћемо се бавити у овој прилици, питања количине, врсте и садржине сачуваних римских натписа као да су и важнија него иначе. По суду једнога znalца на чије ћу се дело овде позвати још много пута, римски Ниш, лежећи у једној области за коју су стари писци показивали мало непосредног интереса, остао би нам, што се тиче етничке, социјалне и административне структуре, присуства војске, као и свих аспеката урбаног и привредног живота, скоро сасвим непознат да није натписа, а »значај овог драгоценог изворног материјала утолико је већи што су и могућности за откривање нових споменика прилично реалне, у сразмери с археолошким, конзерваторским и рестаураторским радовима на Тврђави«. ¹

Била та нада јалова или не, досадашњи епиграфски налаз позноантичког Ниша скроман је што се обима тиче. Римске каменове су Турци у своје време

---

* Рад у оквиру пројекта *Римско и рановизантијско присуство на тлу Србије: презентација и интерпретација изворне грађе*, финансираног од Министарства културе РС.

¹ П. Петровић, Ниш у античко доба, Ниш 1999², 17.

масовно узидали у тврђаву и друга здања; по једном познатом сведочанству, процес искоришћавања римских сполија био је у пуном јеку средином хVI века.² Нешто нишких епиграфских текстова репродуковано је у старим путописима³ – на сву срећу, јер су средином хIX века, по сведочењу Каничевом,⁴ остаци римскога града већ били, сем незнатних изузетака, разнесени. Нажалост, губитак неких сачуваних па и новооткривених споменика пада у модерна времена. Ово, дабоме, не важи само за Ниш, но нишки случај утолико је парадоксалан што су значајни губици начињени током последњих деценија хIX века, баш у доба великог интересовања и живе потраге за римским старинама.⁵

Ја ћу овде приступити материјалу с једном нешто ређом, мада, разуме се, познатом и легитимном намером. Говорићу о пробраним језичким феноменима које опажем у латинским натписима Ниша и околине – тачније, у четвртој свесци горњомезијског епиграфског корпуса (IMS), која осим Ниша обухвата и нешто његове шире околине, али не све, док се на другој страни протеже ка северу чак до Ћуприје и Медвеђе.⁶ Споредни са становишта епиграфике, послови ове врсте имају превасходну важност у извесним областима класичне филологије. Најкраће речено, филологу је епиграфски материјал интересантан са вулгарнојезичке и са сублитерарне стране; ова два аспекта, иако различита, стоје у извесној вези, скопчаној са функцијама језика у друштву. Тако заснован, филолошки поглед на римске натписе показује се местимице занимљивим и ширем кругу стручњака на пољу класичних, позноантичких и рановизантијских студија.

* * *

Као што је познато, вулгаризми по римским натписима тичу се латинске фонологије чешће него других аспеката језика. Али и у тој привилегованој области има један сплет питања о којем натписи сведоче релативно ретко: то су

² Папазоглу у IMS 4, стр. 7; *Петровић*, ad loc., стр. 13; *Петровић*, Ниш у античко доба, 9–10. — За уживање своје и читаочево исписаћу овде онај чешће спомињани него цитирани пасаж из Вранчићевог путописа *Од Будима до Једрена* (в. www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/cgi-bin/getobject.pl?c.234:2.croala): »Sexta inde Augusti, trajecto jam, et a tergo bis relicto amne Morava, venimus ad oppidum Nys, quod olim Nessus vocabatur et fuit non obscura Civitas. Nunc mercatorum tantummodo frequentia, ruinarum aggeribus, et prostratae, ac late jacentis urbis cadavere memorabilis. In qua quae veterum Romanorum elogia lapidibus insculpta reperi, dedita opera vestigata, et transcripta hic subjunxi memoriae causa, et tuae benevolentiae gratia. [*исписи једанаест римских натписа*] Plures et inscriptiones ejusmodi, et alia scitu digna monumenta vetustatis hujus Urbis invenire potuissemus, si diutius in eadem nobis manendi, et liberius lustrandi facultas fuisset data. Nam passim et fundamenta veterum murorum e terra prominentium ostendit, et oppidanorum rara fere domus est, quae aliquem non habeat lapidem Romani operis indicem.«

³ Тај материјал је укључен већ у CIL 3, а још брижљивије прикупљен у IMS 4, упор. стр. 13–14.

⁴ *F. Kanitz*, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 75. О Каничевим посетама Нишу *Петровић*, Ниш у античко доба, 13–14.

⁵ Папазоглу у IMS 4, стр. 16–17.

⁶ Овиме настављам један већ започет посао, филолошку обраду публикованих свезака горњомезијског епиграфског корпуса (IMS): в. *В. Недељковић*, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. *В. Јелић*, *Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара* (Зборник Филозофског факултета, А20), Београд 2006, 181–190.

питања везана за латинску акцентуацију. Утолико је интересантније што нам наш материјал нуди понешто у овој ствари. Скренуо бих пажњу на два случаја.

Крајем XVII века налазио се у Белој Паланци један натпис у част цара Септимија Севера, IMS 4.69; његов пандан, 4.70, у част Каракалина, сачуван је и до данас; оба се датирају 202. годином. У њима једно од царевих имена гласи *Pertenaci* (у дативу) одн. *Pertenacis* (у генитиву). Ово се наравно може мотивисати у терминима вулгарног вокализма: *Pertinaci(s) > Pertenaci(s)*, са променом *ĩ > e* у интертоничком слогу. Но, с ближим увидом испоставља се да су сведочанства те промене не само релативно ретка већ и битно познија од реченога датума⁷ – што, начелно говорећи, не чини ствар немогућом у нашем случају, али свакако оставља места за друкчије тумачење. Битним се чини то што, мада по натписима не наилазимо често на графију *E* за *ĩ* у интертоници, само царско име у облицима *Pertenacis*, *Pertenaci*, није ограничено на ову нашу инстанцу;⁸ штавише, цар се и у номинативу зове *Pertenax* у натпису AE 1954.172 (Остија). Ја сам склон претпоставци да је то гласило *Perténax*, с акцентом на пенултими. Придев *perténax* био би случај вулгарне рекомпозиције мотивисане семантичком реинтерпретацијом и праћене ризотонијом: то јест, различито од старог придева *pertĩnax* »устрајан, упоран«, који се махом узима пренесено, сад бисмо имали и *per-tenax* »јако дурашан, жилав«, у прозирној вези с простим придевом *tenax*.⁹ У домену антропонимије, *Perténax* би се, онда, сврстало уз омиљена когномента као *Valens*, *Constans* и сл., међу имена која хоће да значе опстанак и здравље.

Други случај се тиче једног римског сребрног тањира нађеног у Швајцарској; о његовом нишком пореклу сведочи натпис укуцан на полеђини: *Euticius Naisi p(ondo) (quinque)* (IMS 4.131). Петровић ту (и на још једном месту, 4.133c) пише *Nais(s)i*, као да се гемината подразумева. Али може бити да је у *Naisi* гемината изостављена хотимично, да би се избегло акцентовање на пенултиму, које по латински нормално следује уобичајеној форми *Naissus*,¹⁰ а одражава се и у потоњим балканским преобликама овог имена. Мотив би можда био тај да се акцентуација саобрази епихорским навикама – с тим што ваља признати да о епихорском облику дотичног имена у првим деценијама IV века, па ни о његовом акцентовању, ми не знамо довољно. Грчки, који има *Ναΐσσος* и *Ναΐσσοῦς*, сведочи, најскептичније узев,¹¹ ако не о акцентуацији друкчијој од латинске онда бар не изричито у корист ове, а слику компликују и двосложне варијанте, као *Naessus* код Амијана Марцелина (21.12.21 *apud Naessum*) и *Nesus* код Анонима

⁷ S. W. Omeltchenko, A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans, Chapel Hill 1977, 203–208. По њему, промену *ĩ > e* у интертоници треба датирати VI–VII веком и везивати пре свега за подручје Галије.

⁸ *Pertenaci(s)* налазим на још десетак места по епиграфским текстовима; између осталог, у трогирском натпису ILJug 2793.

⁹ Овај има и романског потомства: REW 8638, ставка 1.

¹⁰ Исто би важило и о *Navissus*, форми забележеној код Консенција.

¹¹ Доказе да инојезични и нарочито латински материјал у грчком подлеже реакцентовању по домаћим обрасцима прикуља и тумачи J. Kramer, Von der Papyrologie zur Romanistik, Berlin / New York 2010, 139–150 (»Zur Akzentuierung der Latinismen des Griechischen: Von der "lex Wackernagel" zur "lex Clarysse"«). По тој студији судећи, акцентуација без обзира на изворну била би у грчком толико претежан случај да се из грчких облика страних имена скоро никад не може непосредно закључивати о изворном акценту.

од Равене (4.15 *Nesi*).¹² Свакако, о граfiјским навикама везаним за латинско име Ниша, и нарочито о питању геминате, натписи прикупљени у IMS најалост не говоре много: од укупно седам инстанци, с геминатом су 4.129 *Naiss(i)* и 132 *Naissat(um)*, а без ње 3.2.102 *Naisati*; остало је скраћено (*NAIS* или *N*).¹³

Под ставком фонологије указаћу још само на неколико занимљивости скопчаних са именима лица. Нишка посвета богињи Фортуни, IMS 4.4, датирана 221. годином а нестала у xx веку, садржи (осим имена *Restutus* за *Restitutus*, што је чест вулгаризам заснован на гашењу вокала у интертоничном слогу) занимљиву форму *Selaucus*. Име је конзулско, и Петровић поправља: *Sel«»ucus*, што је, разуме се, фактички тачно;¹⁴ међутим може бити да је та грешка била мотивисана сазвучјем с другим именима: упор. *Glaucus*, *Alaucus*, *Selaucha*.

Миљоказ из Ћуприје (данас у Београду, у међувремену разбијен на комаде) IMS 4.123 садржи форму *Galk«»enio*¹⁵ уместо *Gallieno*. Име тога цара у натписима подлеже доста широком варирању: добро су потврђене граfiје *Galienus* и *Gallenus*,¹⁶ а и за ћупријску граfiју сад имамо паралелу у АЕ 1984.445 (Сардинија) [*G*]allenio. Осим очевидног утицаја који у овој ствари има гентилициј *Gallenius* (епиграфски потврђен на десетине пута) – оно што је граfiјским варијантама царевог имена заједничко, то је њихова везаност за питање вулгарнолатинског јода. У игри су секундарне консонантске групе [lj] и [nj], проблем њиховог даљег третмана у вулгарном развоју, и с тим у вези питање писменог одраза ових фонетских процеса. Судаћи по варијантама имена *Gallienus*, третман вулгарних консонантских група [lj] и [nj] средином ш века подразумевао је тежњу ка елиминацији јода на један од два међусобно искључива начина: или кроз настанак нових палатала [ʎ] и [ɲ], или кроз повратак на просто [l] и [n] уз губитак јода. То је, дакле, она ситуација која се у историјској лингвистици назива сучељеним процесима.

На римском надгробнику ископаном у Нишу пре педесетак година, IMS 4.34, чита се *Ti. Cladius* за *Ti. Claudius*. Таква граfiја није незабележена, нпр. CIL 3.13760 (Дакија) *Ulpia Cladia*, CIL 6.667 (p.3757) *Cladius Eutyches*, 7554 *Cladius Juc[undus]*, 31151 *Ti. Cladius Justus*, 8.6875 *Q. Cladius Rusticus*. Привидно, то је случај редукције дифтонга *au* > *a*: реч би била о вулгаризму заступљеном највише у форми *Agustus* за *Augustus*, потврђеној већ у Помпејима (DPomp 92) и много пута потом; код граматичара упор. GL 7.108.6 (Капро) *ausculata non asculata*. Али редукција *au* > *a* заправо је условљена контекстом: она се догађа у претоничном слогу онда кад у тоници имамо вокал *u*. У нашем случају тај услов није испуњен, и зато за форму *Cladius* не треба, по мом мишљењу, тражити

¹² Сумаран преглед античких имена Ниша дао је Петровић у IMS 4, стр. 37; за потпунију слику в. А. Loma, *Osamnaest vekova u tri slova: toponim Niš kao živi spomenik prošlosti*, ур. Н. Богдановић, У светлу царских градова, Ниш 1994, нарочито 16–17.

¹³ Уз та два сведочанства из IMS 4 вредно је спомена и једно косточачко, IMS 2.217 *Cosanciolo*. Та граfiја, која стоји за *Constantiolo*, сведочи о преображају вокала *i* у хијату у вулгарнолатински јод, и, с тим у вези, премештању акцента: свршетак дотичне речи, који би класично гласио *-tiolo*, овде гласи - *tjôlo* или *-kjôlo*.

¹⁴ Ако је судити по факсимилу, грешку је можда покушао да исправи и сам клесар.

¹⁵ На камену је GALLFNIO, банална грешка.

¹⁶ Види ILS 3, стр. 199.

објашњење у вулгарнолатинској фонологији.¹⁷ Може бити да та форма стоји под утицајем егзотичних имена *Cladus*, *Clado*, *Cladeus*, *Clada*, *Cladilla*.¹⁸

* * *

На пољу вулгарне морфологије указао бих пре свега на натпис из Туприје IMS 4.85, где има једна интересантна језичка црта с доста широким импликацијама. На том надгробнику чита се *superstantes* у смислу »остали [за покојником], живи« – што се нормално каже *superstites*. Ова употреба глагола *superstare* наместо *superesse* (»опстати, претећи«) вулгарна је; у књижевном корпусу томе најближе стоји интензив *superstitare* »преостајати, не понестајати« на једном месту код Плаута (*Per.* 331), док за употребу сличну реченоме вулгаризму треба заћи у позни латинитет.¹⁹ Епиграфских паралела, међутим, има више, и то добрих. Најбоља се налази у Костоцу, на једном глагољивом латинском надгробнику пуном вулгаризама, IMS 2.142, где речи *donec superstaret* недвосмислено значе »све док је поживео«, *quamdiu vixit*. Даље потврде имамо у ILJug 1297 (Карабинци код Штипа) [*parentes*] *suprastantes filiⁱis*» родитељи који остадоше за својом децом«,²⁰ ILBulg 171 *matri pientis(simae) superstanti*, IScM 5.42 *reliquerunt heredes bonos filios superstantis*,²¹ и можда AE 1979.536 (Доња Мезија) *coniux pientissima superstans*. Упадљиво, све те потврде – а ја других не налазим – потичу с натписа из балканских провинција. Додуше, нема их много, па с тако малим основом не можемо тврдити да пред собом имамо посведочену једну регионалну језичку црту; опет, ми ту могућност не можемо ни искључити. Било како било, за мотивацију овог вулгаризма чини се значајним то што, са изузетком IMS 2.142, посвуда имамо не глагол у личним облицима већ облике партиципа *superstans*. То би, онда, могла бити хиперкоректна форма придева *superstes*, врло честог у надгробним натписима. Овај се, наиме, јавља у многобројним грађијама²² које сведоче о томе да (попут других речи које спадају у више регистре језика а притом имају мање обичну флексију) његов тачан облик и склоп нису били јасни слабије образованом свету међу латинофонима. С једне стране, придев је подлѐгао вулгарној тежњи ка равнотелности, и отуд NomSg *superstis*,

¹⁷ У овом контексту, међутим, вреди споменути да редукцију *au > a* показују рани латинизми у албанском (*aurum > ar*, *gaudium > gas*); хвала Александру Ломи на овој опасци.

¹⁸ Узред и ово: у истоме натпису чита се и *cohr*, за шта у издањима стоји *cohor(tis)* или *coh<or>(tis)*; у ствари би требало *cohr(tis)*, упор. AE 2001.1568 (Реција, II век) *cohr(tibus)*. Посреди су вулгарне форме *chortis*, *chortibus*, а грађије *cohrtis*, *cohrtibus* обележене су једним релативно честим феноменом, метатезом аспирације (в. нпр. *DVulg.*, стр. 162, под *metathesis aspirationis*). — На име вулгарне фонологије ево још и овога: на надгробној стели нађеној у селу Рутевцу (те пренетој у Алексинац, где је и изгубљена), IMS 4.96, чита се формула *positus es* »сахрањен је«. Ту нема потребе писати *es(t)*, како стоји у издањима; *es* за *est* је познат вулгаризам (очуван у романском, нпр. шп. *es*) мотивисан фонетски (упор. честу грађију *pos* за *post*, за коју в. нпр. ILS 3, стр. 833).

¹⁹ Код Енодија, *Carm.* 2.6.1 (епитаф за девицу Мелису) читамо *corpore devicto moritur quicumque superstat*: 'survive', преводи *A. Souter*, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford 1949 s.v. *supersto*. Још много позније, у XII веку, Хуго од Св. Виктора, *Gramm.* 4, међу *significancia* 'superesse' (речи које значе »опстати, преостати«) убраја *remanet, restat, superstat*.

²⁰ Шашел *ad loc.* напомиње: »*suprastantes pro superstantes*«, очевидно имајући у виду вулгаризам о којем овде говоримо.

²¹ *H. Mihăescu*, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București, Paris 1978, § 289.

²² За примере в. ILCV 3, стр. 595–596.

Gen *superstis*, Acc *superstem*, све облици који ову реч придружују претежном типу придевске промене у трећој дефлексији. Супротно, јављају се и облици као *superistitem*, где протетичко *i* показује да се реч доживљава као сложеница (*super-istitem*), чији је први део у сваком случају прозиран; други, непрозирни део затичемо преобликован у NomSg *superstiens* (ILCV 446A), где се грађа придева *superstes* изједначава с грађом партиципа. У следећем кораку, тај наоко партицип претвориће се, хиперкорекцијом, у прави партицип, везан за конкретан глагол: не више *superstiens*, него *superstans*, уз *superstare*.²³ На крају ће глагол *superstare* показати и у личним облицима значење својствено хиперкоректном облику *superstans*: то је стање које затичемо у IMS 2.142, и по мом увиду можда још само у CLE 541 *coniux... vidua n(un)c mihi... superstat*.²⁴

Споменуо сам малочас вулгарну тежњу ка равнотелности. Позната под називом изосилабизам, та појава тиче се облика NomSg у латинској трећој дефлексији, који се саображавају својим генитивима, омогућајући тиме промену по равнотелном обрасцу.²⁵ Може бити да једну инстанцу изосилабизма имамо у нишком вотивном натпису IMS 4.1, где се чита *Melioris v(otum) s(olvit)*: дедикантово име, које би имало да гласи *Melior*, овде се у NomSg јавља као *Melioris*. Што треба нагласити, то је да ствар није извесна. Изосилабизам врло претежно погађа једносложне NomSg; типични случајеви су нпр. *lentis*, *urbis* уместо *lens*, *urbs*;²⁶ на том се типу заснивају и рефлeksi изосилабизма у романском двопадежном систему, нпр. лат. NomSg **montis* > стфр. *monz*.²⁷ На тој линији треба узети у обзир да – кад је посредни онај тип промене који нас се овде тиче, а то су imparisyllaba на *-or* – латинска опозиција типа *imperator* : *imperatorem*, с различитим акцентом и неједнаким бројем слогова у NomSg и AccSg, опстаје и функционише у романском двопадежном систему, упор. стфр. *emperere* (прави падеж) : *empereor* (коси падеж); па тако и у самом нашем случају, лат. *melior* > стфр. *meldre*, лат. *melioem* > стфр. *meillor*. По томе, дакле, изосилабизам типа NomSg *melior* > *melioris* не изгледа много вероватан. Но на другој страни, зна се да о латинским вулгаризмима не сме да пресуђује потоње стање у романском;²⁸ и уосталом, форму *Melioris* у IMS 4.1 не само што не можемо узети друкчије осим као NomSg, већ она и није сасвим без паралеле: има један надгробни натпис из Чаковца, ILJug 358, где се властито име *Favor* јавља у NomSg као *Favoris*.

²³ Од извеснога значаја може бити и то што се глагол *superstare*, са својим обичним значењем (»стајати изнад, надносити се«), код римских писаца јавља у партиципу презента много чешће него у другим облицима – врло изразито код Ливија (10 од 12 случајева) и код Стација (4 од 5).

²⁴ Овако скраћено цитиране, речи из CLE 541 изгледају јасније него што јесу у свом укупном контексту. Ипак, »coniux mea mihi superstes est, hoc dici puto« – Buecheler *ad loc*.

²⁵ За књишка сведочанства вулгарнолатинског изосилабизма в. *W. A. Baehrens*, Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi, Halle a. d. Saale 1922, 102–103; за епиграфска, *Mihăescu*, Langue latine dans le sud-est de l'Europe, § 199; за прегледно излагање, *P. Stotz*, Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters (Handbuch der Altertumswissenschaft, II. 5), vol. 4: Formenlehre, Syntax und Stilistik, München 1998, 4 VIII § 28. На изосилабичке формације осврће се неколико пута и сам *Appendix Probi*: 21, 115, 128; упор. и 74, 96; за коментар в. *R. J. Quirk*, The Appendix Probi. A Scholar's Guide to Text and Context, Newark 2006 *ad locc*.

²⁶ Присцијан, GL 2.341.22; *Фредегарова хроника* 1.54.14.

²⁷ *V. Väinänen*, Introduction au latin vulgaire, Paris 1981, § 233.

²⁸ *В. Недељковић*, Увод у проучавање вулгарног латинитета, књ. I: Феноменологија и извори, Београд 2012, 82–83.

За деклинацију властитих имена везује се и случај IMS 4.40 *Candidani*. Насупрот једној старијој претпоставци,²⁹ Петровић је ову форму узео као женско име у DatSg. Томе у потпору вреди навести пре свега неколико горњомезијских паралела: IMS 1.55 *Caleni*, 2.102 *Aurelianeni*, 132 *Agathen[i]*, а ја мислим да и у 1.1 треба читати *dea[e] Hecaten(i)*.³⁰ Додуше, све се те инстанце тичу женских властитих имена с егзотичним NomSg на *-e*, која, уопштено говорећи, и јесу најподложнија вулгарној деклинацији преко *-n-*. Сам феномен,³¹ међутим, захвата нешто шире: експанзија назалне промене на класичну *a-*деклинацију врши се у области властитих имена (нпр. *Sergia Sergianis*, *Fortunata Fortunatanis*) и заједничких именица којима се с разних становишта означавају лица (нпр. *tata tatanis*, *barba barbanis*):³² ово се збива с ослонцем на стари и врло упечатљиви тип *-o -onis* у трећој деклинацији, који је пун именица из речених области, и то често с призвуком колоквијалним ако не и изразито народским (нпр. *Capito Capitonis*, *Naso Nasonis*, *baro baronis*, *pusio pusionis*).

На својој страни, међу вулгарне појаве у латинској трећој деклинацији убрајају се и следећа два случаја. У Белој Паланци је својевремено нађен, а у међувремену и фрагментован, надгробник IMS 4.76, где се чита *generi pient(issimo)*. Ту имамо посла с вулгарном променом именице *gener* »зет« по трећој уместо другој деклинацији: истоветан DatSg у врло сличном контексту налази се у једном дачком натпису, IDR 2.39, а о облику NomPl *generes*, опет по трећој деклинацији, сведоче надгробни натписи АЕ 1989.480 (Шпанија), CIL 8.3492 и 7928 (Африка), док је у књишким изворима архаично потврђен DatPl *generibus*.³³ А друго, врло интересантни графито на опеци нађеној близу Владичиног Хана, IMS 4.118, садржи, између осталих занимљивости,³⁴ формулу *pro bona voluntate sua* »по својој доброј вољи, својевољно«. Наизглед, *voluntate* је ту само графија за оно што се обично пише *voluntate*. Треба, само, узети на ум и то да у вулгарним изворима, књишким и епиграфским,³⁵ има једна бастардна реч, *volumptas*, настала не дејством фонолошких чинилаца већ укрштањем двеју именица сличних по облику и сродних по значењу: *voluntas* »воља, жеља« и *voluptas* »уживање, задовољство«. У IMS 4.118, дакле, могли бисмо лако имати

²⁹ Премерштајн и Вулић су ту претпостављали *Candid[i]ani* (Петровић, ad loc.).

³⁰ В. Недељковић, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. В. Јелић, *Sobria ebrietas*: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20), Београд 2006, 184.

³¹ *Väänänen*, Introduction au latin vulgaire, § 239.

³² Ја овде са практичних разлога наводим иза номинатива генитив. У ствари, генитиви на *-anis* (и *-enis*) сразмерно су ретки; акузативи на *-anem* или *-enem* јављају се нешто чешће, а далеко највећи број потврда имамо за дативе на *-ani* или *-eni*.

³³ На једном месту код Акција, *trag*, 65.

³⁴ Можда силабичка скраћеница у *d(e)notus*; у имену *Ingenus*, графија са *-u-* место *-uu-*; фраза *liberum dimittere*; и најважније, у том натпису испрва се место *dim<isit>* читало *d(e)posit* (в. IMS 1.177): с језичког становишта то би било значајно утолико што облик *posit* важи за леп регионални вулгаризам (о којем *J. Herman*, *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*, Tübingen 1990, 94–104).

³⁵ *H. Rönsch*, *Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache*, Marburg 1875², 459; *M. Leumann*, *Lateinische Laut- und Formenlehre* (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.1), München 1977, 216–217.

графичку варијанту тог познатог вулгаризма – исто као што се на другом месту јавља овој нашој супротна графика *voluptate* (CIL 6.15018).

На римском надгробнику IMS 4.38, који се данас фрагментован чува у нишком Народном музеју,³⁶ чита се и ово: *fil(iae) dulc(issimae) et sibi sequiture*: дедиканткиња, то јест, поставља споменик (своме мужу и) својој рано умрлој кћери. Са речју *sequiture*, која ту стоји као женски DatSg футурског партиципа, постављају се извесна језичка питања; пре свега питање вулгарне морфологије: јер, разуме се, очекивали бисмо *secuturæ*. С погледом на изворе, који су у овој ствари пре свега књишки, може се рећи да при извођењу футурског партиципа има много недоследности и колебања (компликованост те слике не даје се ни наслутити из школски поспремљених »основних облика« глагола). У шуми инстанци расутих по литератури од ране до позне епохе³⁷ разазнаје се једна несумњива тенденција: основа футурског партиципа тежи да се асимилије презентској основи. Ово се догађа не само у недостатку партиципа перфекта (на чијој се основи футурски партицип нормално изводи) већ и мимо тога: зато имамо опозиције као *sonitus* али *sonaturus*, *sectus* али *secaturus*, *fructus* али *fruiturus*, *argutus* али *arguiturus*, *rutus* али *ruiturus*, а код депонентних глагола ноторно *mortuus* али *moriturus*, *ortus* али *oriturus*. У позном латинитету и кроза средњи век облици на *-iturus* толико су учестали да се понекад називају нарочитим именом: »слаби партицип футура«. ³⁸ Овдашњу форму *sequiturus* смештамо, дакле, у јасан језичкоисторијски контекст, иако она сама нема много блиских паралела; вредна је спомена пре свега једна релативно рана епиграфска инстанца, CIL 9.1681 (Беневенто, 257. година) *consequituros*. То је што се морфологије тиче, а смисао глагола *sequi* у овом контексту свакако је »поћи за покојником«, тј. умрети после њега; тога има и другде по надгробним натписима, нпр. CIL 3.2490 (Салона) *hanc post bis quinos sequitur... mater annos* »за њом је после десет година пошла и њена мати«. Футурски партицип у IMS 4.38 има вредност иреалне аподозе уз подразумевану протазу: то јест, са *filiae sibi secuturæ* мисли се »кћери која би дошла на ред тек после ње«, и домишља се *si fata dedissent* »да је судбина хтела«. ³⁹ Посреди је један од прегнантних склопова својствених покласичном и потоњем латинитету.⁴⁰

Овде ће бити место и за опаску о грчком надгробном натпису IMS 4.53, нађеном својевремено у Нишу, а касније изгубљеном у Београду. У том тексту наилазимо на чудновату партиципску форму *ἀποτενόμενος*, која се досад тумачила двојако. Насупрот Премерштајн-Вулићевом нагађању да *ἀποτενόμενος* ту стоји

³⁶ Вулић је још видео цео надгробник, и постоји факсимил; в. *Петровић*, ad loc.

³⁷ За обилат преглед в. *F. Neue / C. Wagener*, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, vol. 3: *Das Verbum*, Leipzig 1897³, 581–593; пробрано *Leumann*, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, 617.

³⁸ *Stotz*, *HLSMA* 4, VIII § 119.1.

³⁹ Блиску епиграфску паралелу имали бисмо вероватно у ILCV 4431в, кад тај натпис не би био исувише фрагментован. Реч је о хришћанском надгробнику с краја IV в.; поставља га, чини се, отац сину. Ту се на једном месту чита *quem secuturus*: мисли се, ваљда, требало је да оде син за оцем а не обратно; другде стоји *reversurus in virum*, опет са футурским партиципом – али ту је смисао поготову нејасан.

⁴⁰ За примере футурског партиципа као еквивалента иреалне аподозе у књижевној употреби в. *R. Kühner / C. Stegmann*, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II: *Satzlehre*, 1–2, Hannover 1976⁵, 1.761–762.

као клесарева омашка за ἀπογενόμενος, тј. да на камену имамо т за г, Петровић је држао да омашке нема и да облик ἀποτεθναμένος стоји за ἀποτεθναμένος.⁴¹ Петровићево резонување чини се двоструко неубедљивим: нејасно је како можемо узети ἀποτεθναμένος као ἀποτεθναμένος а притом не претпоставити клесареву омашку; а ни у сам циљани облик ἀποτεθναμένος не вреди веровати, јер таквог партиципа (колико ја видим) нигде нема. На другој страни, Премершајн-Вулићево претпоставку ἀποκτενόμενος за ἀπογενόμενος («преминуо») лако је подржати не само с граfiјске већ и с морфолошке стране;⁴² у међувремену, нашла се и паралела ἀπογενόμενη на једном надгробнику у Бугарској.⁴³

* * *

На понешто од онога што сам подвео под вулгарну морфологију може се гледати и као на лексиколошка питања. У тој сфери, међутим, занимљиве појединости из нишких натписа не спадају све међу вулгаризме. Вотивни натпис IMS 4.62, постављен у царско здравље, *pro salute dominorum nostrorum*, својом формулацијом не одваја од других сличних натписа, с тим што је закључен речју *dicatissimus* »одан, лојаланк. Читалац навикнут више на књижевне него на епиграфске изворе ту ће застати, јер термин делује чудновато: оданост царском величанству обично се исказује придевом *devotus*. И одиста, *dicat(issimus)* је права »епиграфска реч«; потврђена на десетине пута у натписима,⁴⁴ она је ипак зато у књижевности коришћена врло слабо.⁴⁵

Другачије треба квалификовати једну необичност у надгробном натпису IMS 4.31, где се покојник, војник, представља као *disces epibeta*. У читање нема сумње иако је камен изгубљен,⁴⁶ а необичан је како склоп тако и сама форма речи. Општи термин *discens* («шегрт, обученик, приправник») у контексту војничких специјалности обично је праћен спецификацијом у генитиву множине, по обрасцу *discens equitum*. Зашто и овде није тако, тешко је рећи; може бити да се неизвесност облика дотичне именице протезала и на GenPl, па је овај зато избегнут. Ево пак у чему је неизвесност. За овдашње *epibeta* »маринац« има и других потврда, али су оне не само ретке и дистантне (две у Цезарском корпусу, једна код Витрувија) већ и гласе нешто друкчије: *epibata*. Тај се термин, у ствари, прикључује једној не тако малој групи позајмљеница чији су грчки изворници агентивна имена уза сложенице глагола βαίω. У облику NomSg те позајмљенице се колебају између егзотичног свршетка *-tes* и одомаћеног *-ta*,⁴⁷ но у сваком случају, основни вокал у њима

⁴¹ »Αποτεθναμένος certainement pour ἀποτεθναμένος ; il est moins probable que cette forme soit une erreur du lapicide, écrite au lieu de ἀπογενόμενος« – Петровић *ad loc.*

⁴² Летимичним претраживањем једног електронског корпуса долазим до двеста и више појава глагола γίγνομαι и његових композита у аористу типа ἐγενόμεν (место ἐγενόμεν) у позногрчкој литератури.

⁴³ V. Beševliev, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, бр. 110 – с референцијом на наш натпис.

⁴⁴ Цигло 50 година даје претрага у EDH.

⁴⁵ Упор. Aug. Civ. Dei 1.1 и 3.31.

⁴⁶ Текст се врло јасно разазнаје чак и на фотографији папирног отиска датој у IMS.

⁴⁷ Тачна слика тога колебања тешко се стиче, јер су леме у многим речницима униформисане, или се колебање *-tes/-ta* само констатује, без речи о конкретним потврдама.

је *a*, не *e*, па имамо *-bates*, не *-betes* – разуме се, у складу с изворним *-bátēs*.⁴⁸ За објашњење необичног нишког *epibeta* Петровић је указивао на две могућности: једно на вулгарнолатински прелазак *a > e* у неакцентованом слогу, а друго на грчки предложак друкчији од познатог.⁴⁹ Збиља, ако се уз *ἐπιβαίνω* претпостави **ἐπιβήτης* уместо нормалног *ἐπιβάτης*, то би било донекле налик на ситуацију уз *διαβαίνω*, где имамо и *διαβήτης* и *διαβότης*, додуше не као колебање већ као две оделите лексеме. Ово, разуме се, мора остати у домену претпоставке, баш као и оно прво, вулгарна промена *a > e*. Поузданог објашњења нема; све док је тако, *epibeta* остаје хапакс или бар случај сличан хапаксу и утолико вредан држања на уму.

Дотакнимо се најзад и једне лексиколошке црте која не само што (за разлику од малопређашњих) јесте недвосмислено вулгарна већ има и вишег значаја. У ћупријском надгробном натпису IMS 4.84 налази се именица *brutes* »снаха«. Посреди је реч германског порекла (упор. готски *bruths*), која се, с обзиром на остале епиграфске потврде, сврстава међу могуће подунавске регионализме.⁵⁰ Тих потврда, међутим, укупно има мало, само три,⁵¹ а на другој страни, овај вулгарни германизам има романског потомства чија дистрибуција ниуколико није подунавска (главна ставка је данас већ изобичајена француска реч *bru* »снаха«).⁵² На сваки начин, зна се да регионализми као такви представљају један деликатан аспект вулгарнолатинских студија: зато и на ову инстанцу треба поименце и наглашено указати.

* * *

За вулгарнолатинске регионализме везује се и ово што ћу прво споменути прелазећи на питања синтаксе. У нишком натпису IMS 4.51 налазе се две инстанце адноминалног датива: *filius Thomae vicario*, и потом *sororis* (тј. *sorores patri*).⁵³ Као специјални чинилац који је погодовао ширењу адноминалног датива у латинским надгробним натписима по Илирику наводи се⁵⁴ то што је, при преношењу у латински језик, релативно велик број балканских епихорских антропонима бивао адаптиран на два различита и конкурентна начина, по обрасцу

⁴⁸ Поред *epibates*, ево које су то речи: *angobates*, *chorobates*, *embates*, *neurobates*, *oribates*, *schoenobates*, *stereobates*, *stylobates*, *tichobates*, *toechobates*; толико даје стари *O. Gradenwitz, Laterculi vocum Latinarum*, Leipzig 1904.

⁴⁹ *Петровић*, ad loc.

⁵⁰ *J. N. Adams, The Regional Diversification of Latin 200BC–AD600*, Cambridge 2007, 678.

⁵¹ Сем ове ћупријске, то су CIL 3.4746 = ILLProN 498 (Норик) и CIL 3.12377 = ILS 8558 (Доња Мезија).

⁵² С дијалектално забележеним секундарним значењем »невеста«. О романским рефлексима в. REW 1345.

⁵³ Тај натпис спада у групу од три хришћанска епитафа на мермеру, од којих IMS 4.50 и 51 припадају истој породици и ваљда истоме споменику, а ни IMS 4.52 као да није далеко. Главну особеност тих трију натписа чини писмо, с врло уочљивим цртама унцијале. Али они су упадљиви и што се језика тиче, са овећим уделом вулгаризама. Датирање: Петровић у IMS 4, стр. 34, поради ономастике спомиње 4.51 као споменик из VI века; *II. Петровић*, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975., 135–136 и Табла IX («Каталог», бр. 24–26): »V–VI век, према месту налаза«.

⁵⁴ Према познатој хипотези Жојефа Хермана: в. *Herman, Du latin aux langues romanes*, 315–320. Потврде је сабрао *Mihăescu, Langue latine dans le sud-est de l'Europe*, § 234 (епиграфске с балканског подручја, али и две из Галије; уосталом укључује и ставке из Прокопија), а практичан осврт даје *Adams, Regional Diversification of Latin*, 675–676.

Bato Batonis, Pletor Pletoris, односно *Batonius Batoni(i), Pletorius Pletori(i)*; ово је довело до морфосинтактичке амбиваленције облика на *-i*, схватљивих као DatSg по једном или GenSg по другом образцу;⁵⁵ са тог полазишта, у надгробним натписима, поготову хришћанским, учеставају и одомаћују се склопови с недвосмисленим дативом, типа CIL 3.9537 (Солин) *arca Saturnino militi Salonitano*. Шире узев,⁵⁶ ти склопови су ослоњени на стари адноминални датив који се у латинском бележи још од Плаута надаље, и не сасвим ретко.⁵⁷ Две појаве адноминалног датива у IMS 4.51 сведочиле би, онда, о коначном домету тог развитка: извесност и правилност трију различитих форми јемчи нам да овде више немамо посла с амбиваленцијом супстратног порекла, као што се још не суочавамо ни с неутралисаним свршецима речи унутар једног (фонолошким или којим другим путем) нарушеног система именске промене на путу од латинског ка романском; уместо свега тога, на делу су недвосмислени и хотимични дативи.

Текст натписа IMS 4.129 налази се на сребрним патерама из Ниша израђеним о десетогодишњици цара Лицинија (317): *Licini Auguste semper vincas. Sic x sic xx. Naiss(i)*. Речи *sic decem sic viginti* свакако значе »како десет тако и двадесет«; то јест, нека би Цар дочекао и наредну годишњицу. С језичке стране, корелација *sic... sic...* вулгарна је, или (да се тачније изразимо) некњижевна. У класичној форми она би гласила *ut* или *quemadmodum... sic...* (по класични језик познаје и *quomodo... sic...*).⁵⁸ Правих паралела за *sic... sic...* ја не знам ни из позније књижевности; само релативно близу стоје места као Hier. *Comm. Eph.* 3 (PL 26.549) *illud sic esse non debuit, hoc vero esse sic debuit* »оно није смело онако, а ово је морало овако«. Шири контекст дате појаве је овај: колоквијално, или с призвуком колоквијалног, одувек се могло на два различита предмета узастопце реферисати истом заменицом, по образцу *hic... hic...* (»овај..., а онај...«), *huc... huc...* (»овамо..., а онамо...«), уместо очекиваног *hic... ille...* и *huc... illuc...*: нпр. Pl. *Mil.* 1308, *Most.* 778; *Rh. Her.* 2.25.40; Cic. *Inv.* 1.99.⁵⁹ Уосталом, и сам класични латинитет зна за обрте као *alter... alter...* »један..., а други...«. Увиђамо, дакле, да корелација *sic... sic...*, попут многих других вулгаризама, у ствари представља само корак даље од давно познатих и примљених језичких црта.

У лесковачком Народном музеју има једна сразмерно добро очувана војивна плоча богу Либеру, IMS 4.109. Текст јој се свршава овако: *pro salutes suas et vicanorum posuerunt*. Ствар је обична, али формулација је необична, с акузативом уместо аблатива и множином уместо једнине. Што се оног првог тиче, бркање падежа у предлошким конструкцијама, и поготову појава акузатива иза оних предлога који класично траже аблатив, представља (укупно говорећи) можда и најбоље потврђен вулгаризам из сфере падешких грешака. Међутим,

⁵⁵ Узгред, чини се да један такав именски облик – амбивалентан, а досад неопажан као такав – имамо у београдском натпису IMS 1.53 *Falconi*.

⁵⁶ Класичну расправу конкурентних обрта с дативом и с генитивом дао је E. Löfstedt, *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, књ. 1: Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax, Lund 1942², 209–224 и 402–405.

⁵⁷ Чувени пример из Плаута је *Mil.* 1431 *Philocomasio amator*.

⁵⁸ За примере в. OLD s.v. *sic*, 7.

⁵⁹ J. B. Hofmann / A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik* (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2), München 1965, 181–182.

унутар тог пакета има извесних неједнакости. Док се инстанце акузатива иза *cum*, на пример, јављају доста често у најразличитијим изворима, акузатив иза *pro* не може се ниуколико сматрати обилно потврђеним.⁶⁰ У књишким изворима он се везује махом за вулгарне идиоме *pro hoc ipsud* »хотимице« (потврђен код Егериде, 24.8, и у Бенедиктовом *Правилу*, 61.1), и *pro modum* »сразмерно« (на више места у *Хироновом марвеном лекарству*). У епиграфским изворима, опет, посветна формула *pro salute* добро је позната у вулгарном облику *pro salutem*; међу десетинама примера из разних крајева римског света довољно је овде споменути два малоскитијска примера, IScM 1.340 и 5.64.⁶¹ Књишки и епиграфски извори, дакле, узајамно се допуњују указујући на то да вулгарни акузатив иза *pro* углавном представља обележје неких готових, идиоматизованих израза; у »слободној« употреби њега безмало и нема.⁶² То је што се тиче акузатива; множина *salutes*, међутим, представља веће изненађење. Епиграфских паралела за њу ја не налазим, а ни књишких, по свему судећи, неће бити много. Кад се и јави, а јавља се код познијих писаца, та множина праћена присвојним елементом – *salutes meae, tuae* и томе слично – има значење »моји (твоји итд.) поздрави«, нпр. Greg. Ep. 3.63 *domnae Dominicae salutes meas dicite*; у овој тачки се познотински узус слаже с модерним српским, где *поздрав* често стављамо у множину па говоримо о *поздравима* из чисто фразеолошких разлога. Но, за *salus* у значењу »здравље« и »спасење« тог мотива нема, и зато овај лесковачки случај треба особито нотирати.

На једној опеци нађеној својевремено у лесковачком крају, а данас изгубљеној, читао се неоштећен латински графито: *Deus adjuvet vobis et nobis* »Бог да помогне вама и нама« (IMS 4.115);⁶³ тај је поздрав, очевидно, био упућен са циглане на грађевину. Интересантан вулгаризам ту лежи у конструкцији глагола *adjuvare*, с објектом у дативу место правилног акузатива. Ширење дативске рекције глагола науштрб акузативне позната је ствар;⁶⁴ држи се да је оно било од случаја до случаја мотивисано рекцијом што блиских што даљих синонима, нпр. *sinere* +Dat према *permittere*; *docere* +Dat према *suadere* и *ostendere*; па тако и *adjuvare* +Dat према *adesse* и *prodesse*. Пореклом, та појава је свакако вулгарна, мада о њеној релативној прихваћености у позном латинитету изричито сведочи

⁶⁰ По речима једног старог зналца, он се јавља »ретко али поуздано«: E. Löfstedt, Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache, Uppsala 1911, 289.

⁶¹ На свој начин, за дедикацију се везује и не баш јасни помпејски графито DPomp 41 *Romanus olim palim aurum pro ferrum dedica(t)*.

⁶² Утолико ће интересантији бити натпис ILS 705 (препис царског рескрипта, средишња Италија, тридесете године IV века) *pro amplitudinem nuncupationis* »спрам високог имена које ће [храм] понети«. Насупрот томе, потврдама акузатива иза *pro* не треба, по мом мишљењу, прибрати један службени натпис из јужне Италије с краја IV века, ILS 792, где у склопу формуле *pro beatitudine temporum felicitateque publici status* имамо графију *felicitatemque*. Та графија је, верујем, увелико скопчана с тешкоћама наслањања енклитике *-que* на пређашњи кратак слог (в. нпр. В. Недељковић, Нацрт класичног латинског вокализма и прозодије, Нови Сад, Сремски Карловци 2008, 79–80).

⁶³ О потреби да се ту чита дословце *adjuvet*, а не *ad(i)uuet* (како је читао Вулић и за њим Петровић), и о фонетском вулгаризму за који се ово везује, Недељковић, О језику вотивних натписа римског Сингидунума, 378.

⁶⁴ Löfstedt, Syntactica, 200–208; Hofmann / Szantyr, Lateinische Syntax, 89; Stotz, HLSMA 4, IX § 15.

једна ставка у *Плацидовим глосама*, CGL 5.44.22–23 »*adjuva te*«, »*adjuva mihi*«, »*utrumque dici potest, melius tamen*» те«. На сваки начин, потврде за *adjuvare* +Dat своде се на неколико сасвим позних случајева у литерарним изворима,⁶⁵ па је ова наша инстанца утолико вреднија пажње.

* * *

Ко се бави сведочанствима вулгарног латинитета зна из искуства да у неким случајевима утисак вулгарности не потиче само из језичке сфере. У тексту или на датом месту не мора бити опипљивих вулгаризама у правом смислу речи а опет се кроз формулацију такву каква је може прозирати извесна неукост и простота. Није ни чудо. У потрази за језичким показатељима необразованости, ми ћемо често наћи да и други симптоми указују на то исто: између тога како нам вулгарни извори говоре и *шта* нам они говоре не може се увек повући јасна граница. Инстанци које у овом смислу измичу дефинисању (па су, у неку руку, још утолико занимљивије) има доста и по епиграфским текстовима. Овде бих обратио пажњу на два локална примера.

Међу римске натписе које је средином хVI века Антун Вранчић затекао набацане пред нишким каравансерајем и исписао их⁶⁶ спада и надгробник IMS 4.37, на којем се читала посвета ветерану Јулију Виндексу и »његовој Елији Серени«, *Aeliae Serenae ejus*. Реч је о супружницима, и очекивало би се да покојница слови као покојникова *conjux* »супруга« или бар *contubernalis* »животна сапутница«;⁶⁷ међутим, њихов однос није експлициран ниједним термином. И мада је ствар, с обзиром на контекст, потпуно јасна, сам овај околишни манир изражавања подсећа на оно зазирање које у традиционалнијим или мање просвећеним срединама неретко следује експлицитном спомену брачног односа – оно чиме је, на пример, била мотивисана старинска српска (и нишка!) употреба речи *домаћица*. На тај манир је, без сумње, циљао и Петроније описујући свог Трималхиона како пред гостима опет и опет говори о својој жени: *Fortunata mea*.⁶⁸

У нишком Народном музеју чува се натпис IMS 4.81, нађен у Овсињинцу,⁶⁹ на јужним обронцима Суве планине, надгробни споменик који подиже једна удова: *conjux bene merita m{m}arito titulu posuit*.⁷⁰ Ту бисмо, разуме се, очекивали посвету »заслужном мужу«, *marito bene merito* (или *bene merenti*), али не: уместо тога, дедиканткиња сама себе назива заслужном, *bene merita*. На ово можемо гледати као на фразеолошки вулгаризам, упоредив с модерним српским случајевима као *бићу љубазан да...* (с наивним ослонцем на идиом *будите љубазни*). Стицајем околности, конкретни услови у којима се могла

⁶⁵ ThLL s.v. *adiuvo* [Bannier] 1.718.72–78.

⁶⁶ Горе, фусн. 2.

⁶⁷ Или, на крају крајева, *uxor* – јер ни та реч није ретка по надгробним натписима.

⁶⁸ Petr. 52.8, 71.3, 71.11.

⁶⁹ Код *Петровића*, ad loc., пише *Ovsinjac* (која се омашка пренела и у новију литературу), док у регистру IMS 4 стоји *Ovsenica*, свакако по Вулићу, који се у своје време служио тим обликом.

⁷⁰ Издавач ту претпоставља клесарску грешку, што није нужно: можемо читати и *meritam marito*, са сувишним *m* на крају речи, што је опет вулгаризам (за графију *-am* уместо *-a* у NomSg упор. нпр. CIL 3.7547 (Томи) *matronam*). Но, та ствар не утиче на запажање које следи.

развити та неука употреба видљиви су нам у једном данас изгубљеном натпису из Прђиловице, IMS 4.100, где је стајало *Candidus, fili b. m. p.*: то се наравно чита *fili bene merenti posuerunt* »заслужном (покојнику) подигоше синови«, али ко није био начисто с надгробним формулама, могао је такву скраћеницу рашчитавати и погрешно: *fili bene merentes*, »заслужни синови«.

Споменимо најзад и једну специјалну област филолошког изучавања епиграфског материјала: тумачење римских натписа у њиховом сублитерарном аспекту. Једна нарочита врста натписа – епитафи у најужем смислу речи, тј. надгробни натписи у стиху – представљају главни корпус текстова појмљивих као античка префигурација онога што данас знамо као сублитературу или чак »дивљу књижевност«. У томе смислу, римска надгробна поезија нам боље од скоро свих других извора сведочи какве је представе полуобразован латински свет имао о томе шта је литерарно. Они по себи најпријемчивији и граматичаревим трудом најбоље утубљени састојци класичног песништва, пре свега његова топика и конвенционални елементи језика и стила, овде се јављају као стереотипи којим анонимни стихотворци рукују како знају и умеју, кад вешто, кад не вешто, с резултатима баналним или гротескним.

Сачувани римски епитафи броје се на неколико хиљада; овај број укључује многе фрагментоване и на други начин неизвесне или нејасне текстове. По себи се разуме да је тумачење тог материјала скопчано и са вулгарнолатинским студијама. Мали узорак тог посла изнећу овде на два нишка примера.

Текст хришћанског надгробника IMS 4.50⁷¹ гласи овако: *Fili meus dulcis Antonine, quem fata tulerunt cum octavo carperet anno, disripuit mors invida vitae. Fecit vero terminum vite ms. sept. ind. nona.* Његова је структура у неку руку типична. Исправну синтаксу ту не треба тражити; у тексту су два анаколута: он отпочиње апострофом (»мили мој сине Антонине«, у не сасвим правилном вокативу), али се не наставља сходно томе, а затим и глагол *disripuit* остаје без објекта. Но, што је најупадљивије, то су три узастопна правилна хексаметарска свршетка: *quem fata tulerunt, cum octavo carperet anno, disripuit mors invida vitae.*

Стихова ту, право говорећи, нема; чега има, то су крајци версификације, колико да састав заличи на песму, и ти су крајци удешени да звуче познато и прикладно, гробљански. Први, »којег Судба узе«, позајмљен је из Вергилијевог плача за Дафнидом;⁷² други, »на почетку осме му године«, почива на релативно омиљеној употреби глагола *carpere* у епитафима;⁷³ у трећем, који ни по себи ни у контексту не даје потпуног смисла, мотив »ненавиднице Смрти« призван је помоћу једне од најовешталијих фраза у латинској надгробној поезији.⁷⁴ Иза

⁷¹ Тај натпис припада групи већ споменутој другим поводом – в. фусн. 51.

⁷² Verg. Buc. 5.34 *postquam te fata tulerunt*. Епитафи уопште стоје под великим утицајем Вергилија као класика над класицима. Темељно о томе R. P. Hoogma, *Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam 1959.

⁷³ Махом у изразима *iter carpere* »ићи путем« (ово најчешће о путнику пролазнику) и *vitam carpere* »ићи кроз живот«. Нашем натпису најближе стоји CLE 2234 = ILCV 1590, где је глагол *carpere* такође праћен податком о годинама живота.

⁷⁴ Упор. нпр. CLE 429 *mors me invida traxit*, 647 *sic tibi non rapiat mors invida tam cito natos*, 698 *abstulit hunc rebus decimo mors invida lustro*, 1375 *quamvis... tuos mors invida ruperit annos*. Исти

тога, као што често бива у епитафима чак и кад су срочени спретније од овога, нешто података остављено је и за потоњи, прозни део натписа. У овоме, за глаголску фразу *fecit terminum vitae* тешко је рећи да ли јој је субјект смрт или сâм покојник; ја верујем да је ово друго, јер ми се чини да је *mors invida* сасвим одиграла своје у првој, песничкој половини натписа.

О нишком надгробнику IMS 4.39 писао сам већ,⁷⁵ овде ћу кратко указати на тај споменик скромне израде али интересантних одлика. Његова два фрагмента налазе се узидана у источну ескарпу нишке тврђаве,⁷⁶ недалеко један од другога: стесани и излизани, они се данас више и не разазнају у маси камених блокова.⁷⁷ По читању које сам предложио и образложио, текст гласи овако: [- - - *de]cepta juvencl[i], Aurel(i) Bant[ionis] juvenis, qui (i)nnocius vi[x(it) a(nnos) X]X dilectus. qu[i] miserand[us a] pessimam gentem, qui[etus] dum restaret, per[em]ptus, [neque] gentis perjura p[e]nam, nec eflict[a c]onjux neque am[ic]i, quantum [n]efas vider[e paren]tes. Превод, дослован колико је могуће, био би овај: »...преварена... (једног) младића, младог Аурелија Банциона, који незлобиво поживе двадесет година, омиљен. Он, сиромах, смакнут од рђавих људи док стајаше миран, нити вероломници пропатише, нити ојађена (му) супруга и пријатељи, колику страхо-ту доживеше (његови) родитељи.« У свом актуалном стању, тај епитаф се (исто као малопређашњи IMS 4.50) има убројати међу тзв. *commatica*, натписе који, мада нису у стиху, садрже уломке метричног текста.⁷⁸*

Што се садржине тиче, епитаф IMS 4.39 срочен је с ослонцем на читаву батерију стереотипа. Пријазан човек и миран грађанин, покојник је, на своју несрећу и свачију жалост, драматично уморен од »олоша«, то јест разбојника, који смичу путнике чак и кад се ови не опиру њиховом насиљу; тај »вероломни сој« не добива што заслужује; ни њихова казна, као ни бол покојникове удовице и његових пријатеља, не може се мерити с тугом његових родитеља – који су, очевидно, и дедиканти споменика.

На вербалној разини, цели тај склоп чини утисак смушености и пометње. Анаколутичан, као несмишљен у цело већ домишљан на парче, а на другој страни пун поетизама, он је можда настао као радикална прерада неког првобитног састава у стиху. Овај је могао бити вештије срочен и баш зато изведен уздржано, без дречавих појединости. Но, дедиканти као да су хтели нешто друго – не стилизовану слику *нечије* погибије, *нечијег* нечовештва, *нечије* жалости, него

мотив и исту формулацију затичемо најзад и у једном епигонском књижевном саставу, *Буколикама* Немеизијановим, 1.47 *si florentes mors invida carperet annos*.

⁷⁵ V. Nedeljković, From Funerary Poetry to Vulgar Prose? The Case of IMS 4.39, *Illinois Classical Studies* 31 (2006) 114–127.

⁷⁶ У нишку тврђаву узидан је овећи број епиграфских споменика: в. *Петровић*, Ниш у античко доба, 16–18.

⁷⁷ Натпис је видео и издао Вулић (у *Споменику СКА* 47 (1909), стр. 148, бр. 72, с факсимилом); у IMS је донесен без ревизије (»lous ne l'avons pas trouvé« – *Петровић*, ad loc.) и без иновација. Податак да код М. Ђ. Милићевића постоји факсимил тог натписа у потпуно очуваном стању (тако *Петровић* у IMS 4, стр. 15, фусн. 18) није исправан: број 39 ту је штампан уместо 38.

⁷⁸ Ситнице на страну, овде имамо најмање два упадљива хексаметарска свршетка, *decepta juvencli* и *nefas videre parentes*, као и хексаметар допола у *qui innocuus vixit*.

своју властиту тужну причу у неколико речи. Ако је тако, од песме коју су они држали да морају преправити остају нам само трагови који казују да је постојала.

* * *

На крају бих нагласио још две ствари, или, модерније речено, извукао две поенте. Кад у латинским натписима тражимо сведочанства језичке историје, тада, као и при другим пословима на истоме материјалу, уживамо извесне предности које римска епиграфска заоставштина исказује над неким другим врстама извора. Натписи су драгоцени како са своје материјалне аутентичности, тако и са ширине и разнородности друштвених група и појединаца који су их оставили за собом. Толико се, ваљда, могло назрети и из мог овдашњег излагања. Друго, што се јамачно мање видело али свеједно важи, то је корист и у другом смеру. Филолошки рад не само што не иде науштрб приступа који нуди и практикује епиграфска наука, већ уз њега долази као вредна и, у понеком случају, битна допуна. Од »филологије међу натписима«⁷⁹ корист се може имати већ при објављивању епиграфске грађе. Обзири те врсте могу, наиме, да утичу понекад и на само читање натписа – да не спомињем што бар на једној врсти текстова којих смо се овде дотакли, на епиграфским песмама, од почетка није ни могућно радити без добре филолошке спреме и сталног ослоња на филолошке процедуре.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

AE = L'Année épigraphique.

CGL 5 = G. Goetz, Corpus glossariorum Latinorum, vol. 5: Placidus. Liber glossarum. Glossaria reliqua, Lipsiae 1894.

CIL = Corpus inscriptionum Latinarum.

CLE = F. Buecheler, Carmina Latina epigraphica, vol. 1: Lipsiae 1930²; vol. 2: 1897; vol. 3: E. Lommatsch, Supplementum, 1926.

DPomp = E. Diehl, Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes (Kleine Texte, 56), Bonn 1910.

DVulg = E. Diehl, Vulgärlateinische Inschriften (Kleine Texte, 62), Bonn 1910.

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg, www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/.

GL = H. Keil, Grammatici Latini, 1–7, Lipsiae 1855–1880.

IDR 2 = D. M. Pippidi, I. I. Russu (edd.), Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor, București 1975–, prvi razred: Inscriptiones Daciae Romanae, vol. 2: G. Florescu, C. C. Petolescu, Pars meridionalis inter Danuvium et Carpatos montes, 1977.

ILBulg = B. Gerov, Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, vol. 1.2: Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae, Serdicae 1989.

ILCV = E. Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae veteres, 1–3, Berolini 1961².

⁷⁹ Програмски о томе *Marcillet-Jaubert J.*, Philologie et inscriptions, Revue des études anciennes 42 (1960) 362–382.

- ILJug = A. & J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia... repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963–1986: vol. 1: ...inter annos MCMXL et MCMLX...; vol. 2: ...inter annos MCMLX et MCMLXX...; vol. 3: ...inter annos MCMII et MCMXL... .
- ILLProN = M. Hainzmann, P. Schubert, *Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices*, Berolini, Novi Eboraci 1986– .
- ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 1–3, Berolini 1892–1916.
- IMS = F. Papazoglou (ed.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd 1976– : vol. 1: M. Mirković, S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, 1976; vol. 2: M. Mirković, Viminacium et Margum, 1986; vol. 3.2: P. Petrović, Timacum Minus et la vallée de Timok, 1995; vol. 4: P. Petrović, Naissus—Remesiana—Horreum Margi, 1979.
- IScM = D. M. Pippidi, I. I. Russu (edd.), *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*, București 1975–, други разред: *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. 1: D. M. Pippidi, Histria et vicinia, 1983; vol. 5: E. Doruțiu-Boilă, Capidava—Troesmis—Noviodunum, 1980.
- PL = *Patrologia Latina*.

Литература – Secondary Works

- Adams J. N., *The Regional Diversification of Latin 200BC–AD600*, Cambridge 2007.
- Baehrens W. A., *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle a. d. Saale 1922.
- Beševliev V., *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964.
- Gradenwitz O., *Laterculi vocum Latinarum*, Leipzig 1904.
- Herman J., *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique*, Tübingen 1990.
- Hofmann J. B. / Szantyr A., *Lateinische Syntax und Stilistik (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2)*, München 1965.
- Hoogma R. P., *Der Einfluss Vergils auf die Carmina latina epigraphica. Eine Studie mit besonderer Berücksichtigung der metrisch-technischen Grundsätze der Entlehnung*, Amsterdam 1959.
- Kanitz F., *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892.
- Kramer J., *Von der Papyrologie zur Romanistik (Archiv für Papyrusforschung, Beiheft 30)*, Berlin / New York 2010.
- Kühner R. / Stegmann C., *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II: Satzlehre, 1–2, Hannover 1976⁵.
- Leumann M., *Lateinische Laut- und Formenlehre (Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.1)*, München 1977.
- Löfstedt E., *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Untersuchungen zur Geschichte der lateinischen Sprache*, Uppsala 1911.
- Löfstedt E., *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, кн. 1: Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax, Lund 1942².
- Loma A., *Osamnaest vekova u tri slova: toponim Niš kao živi spomenik prošlosti*, ур. H. Боздановић, У светлу царских градова, Ниш 1994, 7–26.
- Marcillet-Jaubert J., *Philologie et inscriptions*, *Revue des études anciennes* 42 (1960) 362–382.
- Mihăescu H., *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București, Paris 1978.
- Недељковић В., О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. В. Јелић, *Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20)*, Београд 2006, 181–190 [Недељковић В., О језику вотивних натписа римског Сингидунума, ур. В. Јелић, *Sobria ebrietas: У спомен на Мирона Флашара (Зборник Филозофског факултета, А20)*, Београд 2006, 181–190].
- Недељковић В., *From Funerary Poetry to Vulgar Prose? The Case of IMS 4.39*, *Illinois Classical Studies* 31 (2006) 114–127.

- Недељковић В., Нацрт класичног латинског вокализма и прозодије, Нови Сад, Сремски Карловци 2008 [Nedeljković V., Nacrt klasičnog latinskog vokalizma i prozodije, Novi Sad, Sremski Karlovci 2008].
- Недељковић В., Увод у проучавање вулгарног латинитета, књ. 1: Феноменологија и извори, Београд 2012 [Nedeljković V., Uvod u proučavanje vilgarnog latinитета, knj. 1: Fenomenologija i izvori, Beograd 2012].
- Neue F. / Wagener C., Formenlehre der lateinischen Sprache, vol. 3: *Das Verbum*, Leipzig 1897³.
- OLD = Glare P. G. W. (ed.), Oxford Latin Dictionary, Oxford 1982.
- Omel'tchenko S. W., A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans, Chapel Hill 1977.
- Петровић П., Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Београд 1975 [Petrović P., Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji, Beograd 1975].
- Петровић П., Ниш у античко доба, Ниш 1999² [Petrović P., Niš u antičko doba, Niš 1999²].
- Quirk R. J., The Appendix Probi. A Scholar's Guide to Text and Context, Newark 2006.
- REW = Meyer-Lübke W., Romanisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1935³.
- Rönsch H., Itala und Vulgata. Das Sprachidiom der urchristlichen Itala und der katholischen Vulgata unter Berücksichtigung der römischen Volkssprache, Marburg 21875.
- Souter A., A Glossary of Later Latin to 600 A.D., Oxford 1949.
- Stotz P., Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters (Handbuch der Altertumswissenschaft, II.5), књ. 4: Formenlehre, Syntax und Stilistik, München 1998.
- ThLL = Thesaurus linguae Latinae.
- Väänänen V., Introduction au latin vulgaire, Paris 1981³.

Љјин Nedeljković

(University of Belgrade – Faculty of Philosophy)

FEATURES OF VULGAR LATIN IN THE INSCRIPTIONS OF NAISSUS

The epigraphic material from the region of Naissus, in spite of its relative scarcity and poor state of preservation, offers valuable examples of Vulgar Latin usage. Interesting phenomena include an instance of the imperial name Pertinax in the form *Pertenax*, which may be due to a vulgar reinterpretation of the name ('Very Tough', cf. *Constans*, *Valens*, sim.) and may imply rhotony (*Perténax*); the adjective *superstantes* 'survivors', apparently the issue of two consequent vulgar developments, *superstes* > *superstens* (hypercorrect spelling) > *superstans* (false analogy); an isosyllabic 3rd declension nominative singular, *Melioris* (from the name Melior), as well as a 3rd decl. dative singular *generi* from the 2nd decl. noun *gener* 'son-in-law'; an early borrowing from Germanic, *brutes* 'daughter-in-law'; a 'weak' future participle, *sequiture*, for *secuturæ*; the bastard noun *voluptas*, cf. *voluntas* and *voluptas*; a correlative construction with *sic...sic* for *quemadmodum...sic*; and the verb *adjuvare* followed by a dative, which illustrates a vulgarism known from the Glossaries.

Another kind of vulgarity, which is rather a matter of simplicity than purely linguistic incompetence, is found in cases such as an epitaph whose dedicator calls herself *bene merita*; or a semi-metric inscription—a *commaticum*—whose actual text may be the outcome of tampering with a regular epigraphic poem.